

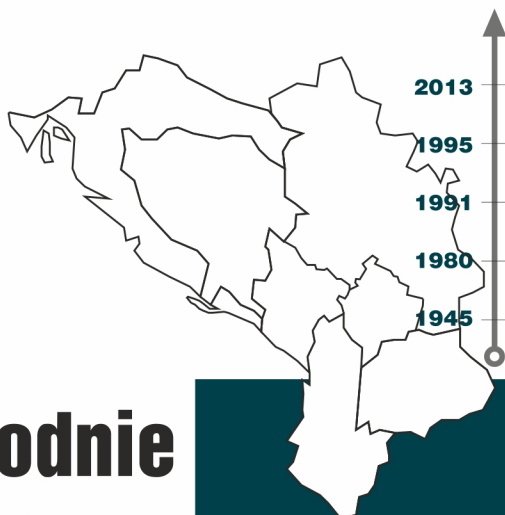

Uniwersytet
ŁÓDZKI

Bałkany
20/21

CENTRUM NAUKOWO-BADAWCZE UŁ

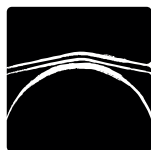

Bałkany Zachodnie między przeszłością a przyszłością

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

**Balkany Zachodnie
między przeszłością
a przyszłością**

SERIA WYDAWNICZA
„BAŁKANY XX/XXI”

Uniwersytet
ŁÓDZKI

Bałkany
20/21
CENTRUM NAUKOWO-BADAWCZE UŁ

Bałkany Zachodnie między przeszłością a przyszłością

pod redakcją

PAWŁA CHMIELEWSKIEGO
i SŁAWOMIRA LUCJANA SZCZESIO

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Paweł Chmielewski, Sławomir Lucjan Szczesio – Katedra Historii Polski
i Świata po 1945 r., Instytut Historii, Uniwersytet Łódzki
90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a
Centrum Naukowo-Badawcze UŁ „Bałkany na przełomie XX/XXI w.”
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

RECENZENT

Tadeusz Dubicki

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Oficyna Wydawnicza Edytor.org

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzejszczak

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06168.13.0.C

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-969-8

ISBN (ebook) 978-83-7969-167-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Od Redakcji	9
-------------------	---

Część I. Geneza, przebieg i konsekwencje rozpadu Jugosławii

<i>Michał Jerzy Zacharias</i> System komunistyczny w myśli politycznej Milovana Đilasa. Powstanie, charakter, przesłanki zaniku	15
<i>Hubert Stys</i> Opozycja belgradzka lat 70. i 80. wobec kwestii przyszłości Jugosławii – wybrane zagadnienia	39
<i>Maciej Czerwiński</i> Przyczyny rozpadu Jugosławii w chorwackich i serbskich syntezach dziejów narodu. Od historii do retoryki	57
<i>Aleksandra Zdeb</i> Ustrojowe przesłanki rozpadu Jugosławii. Wzorzec dla Bośni i Hercegowiny?	73
<i>Mateusz Styrzczyła</i> Granice cywilizacyjne jako czynnik determinujący rozpad SFRJ	97
<i>Andrzej Krzak</i> Słowenia – początek końca Jugosławii. Wojna dziesięciodniowa	105
<i>Piotr Żurek</i> Oblężenie Dubrownika (1991–1992)	129
<i>Dariusz Wybranowski</i> Armia Republiki Serbskiej w Bośni (1992–1995) – geneza, struktura i pierwsze lata istnienia	153
<i>Sławomir Lucjan Szczesio</i> Problem uznania niepodległości Bośni i Hercegowiny w polityce Stanów Zjedno- czonych	179

<i>Mateusz Seroka</i>	
Zerwanie z autorytetami – myśl klasycznego nacjonalizmu chorwackiego a chorwacka polityka wobec BiH w latach 1991–1994	207
<i>Krzysztof Krysieniel</i>	
Ewolucja systemu politycznego Bośni i Hercegowiny w latach 1990–1995	225
<i>Jacek Wojnicki</i>	
Przemiany w partiach postkomunistycznych państw postjugosłowiańskich	243
<i>Rafał Woźnica</i>	
Wpływ konfliktów w byłej Jugosławii na kierunki rozwoju transnarodowej przestępczości zorganizowanej na Bałkanach	263
<i>Danuta Gibas-Krzak</i>	
Terroryzm islamski na Bałkanach Zachodnich jako konsekwencja rozpadu Jugosławii w świetle badań naukowców bałkańskich oraz zachodnich. Zarys problemu	277
<i>Tomasz Bąk</i>	
Zagrożenia terrorystyczne na Bałkanach	299
<i>Dominika Dróżdź</i>	
Interwencja humanitarna NATO w Kosowie – na drodze do wykształcenia normy prawnej	317
<i>Tomasz Lachowski</i>	
Komisje prawdy jako mechanizm sprawiedliwości tranzytywnej na obszarze Bośni i Hercegowiny oraz innych państw byłej Jugosławii	327
<i>Magdalena Reksć</i>	
Jugonostalgia jako zjawisko społeczno-kulturowe	347

Część II. Państwa i narody bałkańskie między przeszłością a przyszłością

<i>Agnieszka Gucka</i>	
Wieloetniczność Sarajewa – rys historyczny	369
<i>Lilla Moroz-Grzelak</i>	
Macedońska pamięć historyczna. Imaginarium pomnikowe	381
<i>Miroslaw Dymarski</i>	
Odbudowa państwowości Czarnogóry – uwarunkowania historyczne i współczesne	397
<i>Tadeusz Czekalski</i>	
Problem Kosowa w albańskiej polityce zagranicznej (1991–1999)	411

<i>Irena Stawowy-Kawka</i>	
Albańczycy w Republice Macedonii w latach 1991–2000 – podstawowe problemy ...	423
<i>Wiesław Walkiewicz</i>	
Czarnogórców droga do niepodległości	443
<i>Wojciech Szczepański</i>	
Pozegnanie z Jugosławią; Wspólnota Państwowa Serbia i Czarnogóra (2003–2006)	461
<i>Ewa Bujwid-Kurek</i>	
Wybrane zagadnienia ustrojowe współczesnej Republiki Serbii	477
<i>Mirella Korzeniewska-Wiszniewska</i>	
Obraz relacji serbsko-boszniackich na przykładzie Sandzaku w pierwszej dekadzie XXI w.	493
<i>Jędrzej Paszkiewicz</i>	
Współpraca regionalna na Bałkanach Zachodnich z perspektywy Unii Europejskiej. Przesłanki i przeszkody	517
<i>Mateusz Kowalik</i>	
Boszniackie projekcje Europy	531
<i>Szymon Sochacki</i>	
Aspiracje Bośni i Hercegowiny do członkostwa w NATO. Reforma sektora obronności	545
<i>Patrycja Sokołowska</i>	
Pięć lat niepodległości Kosowa. Wyzwania dla najmłodszego państwa w Europie	559
<i>Małgorzata Łakota-Micker</i>	
Republika Chorwacji – 28. państwo członkowskie Unii Europejskiej	577
Wykaz ważniejszych skrótów	591
Informacje o Autorach	593

Od Redakcji

Udany – zdaniem nie tylko kierownictwa Centrum Naukowo-Badawczego Uniwersytetu Łódzkiego „Bałkany na przełomie XX/XXI w.” – projekt pn. *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton*¹ wręcz wymagał pogłębienia i rozszerzenia problematyki, dla której umownym pretekstem była kolejna, również umowna „rocznica” 20-lecia rozpadu byłej Jugosławii. Oczywiście nie o „rocznice” tu chodzi, ale wnioski płynące z materiałów nadesłanych do Centrum wręcz nakazywały, aby obserwowane wydarzenia, rozgrywające się w tym regionie Europy, poddać nieustannemu monitoringowi, analizie, szukaniu i konstruowaniu rozwiązań, stawianiu hipotez itp. Zebrane doświadczenia przekonały nas, że jesteśmy w stanie zgromadzić wystarczającą grupę kompetentnych badaczy, którzy będą gotowi do odpowiedzi na szereg nurtujących to środowisko problemów, że będą przygotowani do dyskursu nad przyczynami, które doprowadziły do uruchomienia procesu społeczno-politycznej implozji jugosłowiańskiego systemu państwowego, ale również do prześledzenia różnorodnych skutków tego zjawiska – zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i międzynarodowym. Świadomi jesteśmy, że rozpad państwa jugosłowiańskiego w warunkach konfliktu zbrojnego (początkowo wojny domowej, a następnie wojen suwerennych państw) uruchomił, na niewyobrażalną od czasów II wojny światowej skalę, napięcia na tle nacjonalistycznym i religijnym, naruszające fundamentalne wartości moralne, godność ludzką, poszanowanie praw człowieka. Ambivalentna postawa społeczności międzynarodowej, w szczególności wielkich mocarstw i głównych organizacji międzynarodowych, przez długi czas przeszkadzała w znalezieniu rozwiązań dla przerwania tej największej po 1945 r. tragedii w Europie. Porozumienia przyjęte w Dayton w 1995 r. stworzyły szansę na kontynuację procesów transformacyjnych w nowych państwach Bałkanów Zachodnich i formalno-prawne warunki do określenia przez mieszkańców tych krajów ich miejsca w rodzinie europejskiej. W jaki sposób szanse i warunki te są wykorzystywane i jak skutecznie aplikowane są przedsięwzięcia i rozwiązania

---

¹ *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – perspektywy. Studia i szkice*, pod red. P. Chmielewskiego i S.L. Szczesio, Łódź 2011.

normalizujące sytuację polityczno-gospodarczo-społeczną – to pytania, na które chcieliśmy znaleźć odpowiedź w 20 lat po rozpadzie socjalistycznej Jugosławii.

Zaproponowany nowy projekt, podobnie jak poprzedni, winien być interdyscyplinarnym przedsięwzięciem. Zaprosiliśmy więc do udziału w nim przede wszystkim historyków i politologów, ale również socjologów, filologów, specjalistów prawa międzynarodowego, historyków myśli politycznej. Pewnym mankamentem w doborze grona autorów (z czego Redakcja temu zdaje sobie sprawę) jest nieobecność specjalistów – analityków życia gospodarczego. To bez wątpienia ogranicza *spectrum* dyskursu w tak skomplikowanej materii.

Przygotowując projekt zaproponowaliśmy Autorom kilka podstawowych problemów badawczych:

1. Analiza przyczyn wewnętrznych i zewnętrznych prowadzących do rozpadu federacji jugosłowiańskiej (erozja i niewydolność systemu politycznego byłej Jugosławii po śmierci Josipa Broz-Tity; kryzys gospodarki jugosłowiańskiej i jego konsekwencje; wzrost nastrojów nacjonalistycznych i separatystycznych na przełomie lat 80. i 90. XX w.; aspiracje państwowotwórcze narodów federacji; problem Kosowa).

2. Proces tworzenia nowych struktur państwowych w warunkach eskalacji konfliktów zbrojnych na obszarze byłej Jugosławii.

3. Bezpośrednie konsekwencje polityczne, gospodarcze i społeczne dezintegracji federacji jugosłowiańskiej i towarzyszących rozpadowi państwa wojen lokalnych.

4. Poszukiwanie nowych rozwiązań ustrojowych, prawnych, edukacyjnych itp., stabilizujących nowe struktury państwowe i normalizujących przede wszystkim sytuację wewnętrzną, przełamujących powstałe w warunkach konfliktu zbrojnego uprzedzenia, stereotypy, usprawniających kondycję psychiczną społeczeństw dotkniętych wojną i jej konsekwencjami.

Do udziału w realizacji wyżej przedstawionego projektu zgłosiło się 32 badaczy (w poprzednim brało udział 23) z 17 ośrodków akademickich i instytucji naukowo-badawczych z całej Polski: historyków, politologów, filologów, specjalistów prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych, znawców zagadnień wojskowych i walki z międzynarodowym terroryzmem. Bogata tematyka nadesłanych tekstów, zróżnicowanie stopnia szczegółowości podejmowanych problemów, jak również różna objętość i forma prac – wszystko to wymagało od zespołu redakcyjnego sporego namysłu na koncepcją redakcyjną prezentowanego tomu. Z racji objętości wszystkich tekstów pojawiło się nawet pytanie, czy nie publikować całości w dwóch tomach. Zdecydowaliśmy się jednak na jeden, dzieląc go tylko na dwie części. Czy zabieg ten był słuszny – ocenią Czytelnicy.

Pierwsza część (18 tekstów), zatytułowana *Geneza, przebieg i konsekwencje rozpadu Jugosławii* grupuje teksty, w których Autorzy skupiają uwagę przede wszystkim na przyczynach i okolicznościach (wewnętrznych i zewnętrznych),

które doprowadziły do rozpadu federacji jugosłowiańskiej. Pojawiają się w tej części trzy artykuły omawiające epizody militarne, ale zdecydowana większość tekstów już w formule tytułów zawiera takie hasła, jak: „przyczyny rozpadu Jugosławii...”, „ustrojowe przesłanki rozpadu...”, „czynnik determinujący rozpad...”, „początek końca Jugosławii...”, „zerwanie z autorytetami”, „problem uznania...” itp. W tej części monografii umieściliśmy także rozważania nad rodzącym się już w czasie wojny systemem politycznym Bośni i Hercegowiny, przemianami w partiach postkomunistycznych nowych państw, ale również nad pierwszymi konsekwencjami wojny, zagrażającymi wewnętrznemu i zewnętrznemu bezpieczeństwu nie tylko regionu Bałkanów Zachodnich (rodzenie się rodzimego i międzynarodowego terroryzmu). Wreszcie pojawiły się dwa teksty, których Autorzy skupiają się na zagadnieniach mających dać odpowiedź, jak społeczność międzynarodowa, a także i sami mieszkańcy terenów objętych działaniami wojennymi, mogą rozwiązywać wiele traumatycznych problemów, które pozostawiła po sobie wojna. Naszym zdaniem dobrym zakończeniem tej pierwszej części jest artykuł o „jugonostalgi”, zjawisku pozornie marginalnym, ale społecznie bardzo ważnym.

Nieco mniej tekstów (14) wypełnia drugą część monografii, opatrzoną tytułem *Państwa i narody bałkańskie między przeszłością a przyszłością*, nawiązującym bezpośrednio do głównego tytułu całości publikacji. Kilka z tych tekstów z powodzeniem mogło się znaleźć w części pierwszej opracowania i odwrotnie, dlatego w tym miejscu redaktorzy tomu proszą Czytelników o wyrozumiałość dla przyjętej konstrukcji publikacji.

Cechą charakterystyczną (w pewnym sensie kryterium wyróżniającym) tej części publikacji jest zgrupowanie w niej artykułów odnoszących się do różnych aspektów i problemów dotyczących poszczególnych państw Bałkanów Zachodnich w czasie współczesnym. Tylko cztery teksty są projekcją odnoszącą się do spodziewanej przyszłości tych podmiotów. Dowodzi to pewnego załamania tematycznego – zapowiedziana w tytule monografii formuła „między przeszłością a przyszłością” została więc w pewnym stopniu zachwiana. Nie możemy jednak zapominać, że między tak określonymi kryteriami czasowymi istnieje niezwykle ważna „teraźniejszość” (współczesność) i tej problematyce wielu Autorów poświęca najwięcej uwagi.

Przeznaczamy i kierujemy naszą publikację przede wszystkim do specjalistów różnych dyscyplin naukowych, dla których losy młodych państw Bałkanów Zachodnich są przedmiotem penetracji naukowej czy choćby tylko zainteresowania. Prezentowany Czytelnikom zbiór 32 opracowań, studiów i szkiców nie pretenduje do całościowego, wszechstronnego opisu problemów państw i społeczeństw tego regionu, jednak wyrażamy nadzieję, że może stanowić istotny wkład w proces poznawczy w zakresie tej problematyki. Studiując monografię łatwiej będzie zrozumieć, z jak skomplikowaną materią historyczną, politologiczną,

prawniczą mamy do czynienia. Nie ma zatem możliwości, aby te problemy dało się rozwiązać współcześnie w ramach jednej dyscypliny z dziedziny nauk humanistycznych i społecznych.

Przygotowując nadesłane do Centrum Naukowo-Badawczego UŁ „Bałkany na przełomie XX/XXI w.” teksty ukazujące się w naszej serii wydawniczej „Bałkany XX/XXI” (nr 3), przyjęliśmy zasadę, że jako redaktorzy tomu ingerujemy w teksty autorskie incydentalnie w kwestiach merytorycznych, pozostawiając Autorom „suwerenność” i odpowiedzialność za ich treść. Byliśmy natomiast bardziej zdecydowani w sprawach formalnych, tj. ujednolicenia formuły przypisów i odsyłaczy, skrótów itp., zgodnie z wymogami przyjętymi i stosowanymi w naszej serii.

*Paweł Chmielewski
Sławomir Lucjan Szczesio*

Łódź, grudzień 2012 r.

Michał Jerzy Zacharias

System komunistyczny w myśli politycznej Milovana Đilasa. Powstanie, charakter, przesłanki zaniku

Uważny czytelnik i analityk spuścizny pisarskiej Milovana Đilasa¹ z łatwością dostrzeże, że rozważania dotyczące różnych aspektów systemu komunistycznego stanowiły zasadniczą cechę jego myślenia politycznego. Đilas pisze o ideach, utopiach i rzeczywistości, w której zasadnicze założenia ustroju komunistycznego powstawały i ewoluowały, przybierając różne formy zależnie od czasu, miejsca i okoliczności. Analizuje także przesłanki, które mogły, a nawet musiały prowadzić do upadku systemu tworzonego przez komunistów. Zazwyczaj u podstaw jego analizy dostrzegamy wnikliwą obserwację wielowymiarowej, konkretnej sytuacji, konkretnej rzeczywistości. Zarówno tej, widocznej na obszarach byłej Jugosławii, jak i szerzej – w Europie i na świecie, przede wszystkim – w Związku Sowieckim. To właśnie obserwacje i przemyślenia dotyczące różnych grup społecznych i narodowych, egzystencji ludzkiej warunkowanej polityką, problemami gospodarczymi, sporami i konfliktami społecznymi, prowadziły Đilasa do prezentacji rozwiązań i propozycji ideologicznych, początkowo wspieranych siłą i orężem jugosłowiańskiej partii komunistycznej, do wiary w ich skuteczność i niezawodność jako środków służących poprawie, a nawet umożliwiających całkowitą zmianę aktualnej, kalekiej rzeczywistości. Rozwiązań i propozycji odrzucanych w miarę nabywanego przekonania, że traktowane jako panaceum na wszelkie zło świata są jedynie fantomami, utopiami niezdołnymi wypełnić czy chociażby zmniejszyć słabości, wyraźne ułomności istniejącego porządku, konkretnego ustroju. Bezsilnymi w obliczu zacofania, wyzysku, nędzy, zniewolenia

---

¹ Milovan Đilas – polityk, pisarz, myśliciel jugosłowiański, urodzony w czarnogórskiej miejscowości Podbišće w czerwcu 1911 r., zmarły w kwietniu 1995 r. w Belgradzie, zob. M.J. Zacharias, *Między marzeniami a rzeczywistością. Myśl polityczna Milovana Đilasa na przełomie 1953 i 1954 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2010, nr 3, s. 23 i n.; tenże, *Idea i praktyka komunistyczna w myśli politycznej Milovana Đilasa (1911–1995)*, [w:] *Historia, polityka, stosunki międzynarodowe. Wybrane zagadnienia*, pod red. A. Zaćmińskiego, Bydgoszcz 2010, s. 11 i n.

i dyskryminacji – społecznej, politycznej, narodowej. Co więcej, często jedynie pogłębiającymi te niekorzystne i niepożądane zjawiska.

Ostatecznie, różne analizy i obserwacje rzeczywistości, a w ich następstwie – przyjmowanie i odrzucanie ideologii oraz utopii sprawiały, że Đilas kolejno stawał się buntownikiem, stalinistą, „heretykiem”², a po usunięciu ze Związku Komunistów Jugosławii (SKJ) i życia politycznego w swoim kraju w 1954 r. – demaskatorem systemu komunistycznego – jednym z najwnikliwszych w drugiej połowie XX stulecia. Kończył życie jako demokratą świadomy, że ułomna rzeczywistość jest jedyną możliwą formą ludzkiej egzystencji, odporną na oddziaływanie jakiegokolwiek utopii, wprowadzanej siłą z myślą o radykalnym, całkowitym uzdrowieniu stosunków międzyludzkich.

Należy podkreślić, że o początkach myśli politycznej Đilasa dowiadujemy się jedynie z jego późniejszych wypowiedzi, wywiadów, przede wszystkim zaś książek³. Nie jesteśmy więc w stanie stwierdzić z całą pewnością, czy i w jakim stopniu te relacje są zgodne z jego młodzieńczymi przemyśleniami. W rezultacie musimy je przyjmować z pewną rezerwą, bardziej jako hipotezy niż rzeczywiste fakty. Pamiętając o naturalnej potrzebie każdego w istocie człowieka do przedstawiania się w jak najlepszym świetle oraz o słowach samego Đilasa odnoszących się, jak pisze, również do niego, że w naturze ludzkiej leży „pozbywanie się wszystkiego co zbyteczne”, a „zatrzymywanie tylko tego, co w świetle późniejszych wydarzeń okazywało się najważniejsze”. Także dlatego, że „słabą stroną” „natury” jest uleganie „nastrojom”, dostosowującym „minioną rzeczywistość do bieżących potrzeb i przyszłych nadziei”⁴. Nie bez znaczenia musi być niechybnie również fakt, że Đilas był pisarzem, stylistą dbającym o taką formę swoich dzieł, która najlepiej, jak prawdopodobnie przypuszczał, przybliżyłaby je czytelnikom, wywołując zainteresowanie, wywierając pożądany efekt. W tych warunkach nie

---

² Komunistycznym „heretykiem” z punktu widzenia ortodoksyjnych, stalinowskich władz w Moskwie. Można jednakże stwierdzić, że z czasem, po rozstaniu się ze swymi dotychczasowymi przyjaciółmi politycznymi, z Josipem Broz-Titą na czele, w 1954 r. Đilas stał się także swoistym „heretykiem w herezji”. Nie nawracając się bowiem na stalinizm, zaczął zwalczać również miejscową, titowską wersję komunizmu.

³ Mam na myśli przede wszystkim następujące pozycje: M. Djilas, *The New Class. An Analysis of the Communist System*, New York 1957; tenże, *Land Without Justice. An Autobiography of His Youth*, London 1958; *Anatomy of a Moral. The Political Essays of Milovan Djilas*, ed. by A. Rothberg with an introd. by P. Willen, London 1959 (dalej AM); tenże, *Conversations with Stalin*, New York 1962; tenże, *The Unperfect Society. Beyond the New Class*, New York 1969 (wersja francuska: *Une société imparfaite. Le communisme désintégré*, Paris 1969); tenże, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973; tenże, *Wartime*, New York 1977; tenże, *Tito. The Story from Inside*, London 1981; tenże, *Rise and Fall*, San Diego–New York–London 1985; tenże, *Of Prisons and Ideas*, San Diego–New York–London 1986; M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994.

⁴ M. Džilas, *Rozmowy ze Stalinem*, Paryż 1962, s. 10.

Opozycja belgradzka lat 70. i 80. wobec kwestii przeszłości Jugosławii – wybrane zagadnienia

W artykule opublikowanym w 2011 r. zagadnienie dysydenctwa na obszarze jugosłowiańskim omówiłem w sposób ogólny, kładąc nacisk na istotne, wybrane jego aspekty¹. W niniejszym artykule moim celem jest przybliżenie działań i koncepcji politycznych wobec kwestii przeszłości Jugosławii trzech wybranych działaczy opozycji belgradzkiej, reprezentujących skrzydło demokratyczne. Spośród galerii kilkudziesięciu ludzi, najbardziej charakterystyczne osoby belgradzkiej opozycji to Dobrica Ćosić i Milovan Đilas²; ciekawym materiałem do analizy są również koncepcje Aleksy Đilasa, syna Milovana.

Charakteryzując ogólnie ruch dysydencki i opozycję w Jugosławii przyjąłem tezę, iż Belgrad był specyficznym miejscem jej rozwoju. O ile bowiem w innych ośrodkach państwa federalnego – stolicach federalnych republik – rozwijał się silny ruch nacjonalistyczny, ukierunkowany na uzyskanie niepodległości przez poszczególne nacje federacji, o tyle w Belgradzie takich nacjonalistów było bardzo mało. Co więcej, nacjonałiści chorwaccy czy kosowscy zdominowali swoje lokalne środowiska opozycyjne, podczas gdy w Serbii zjawisko to miało zupełnie inny charakter. Duże znaczenie miał tu m.in. silny autorytet grupy ośmiu profesorów belgradzkiego uniwersytetu³, których jednoznacznie utożsamiamy z lewicową opozycją. Đilas i Ćosić z kolei to wieloletni członkowie Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ), w niektórych kwestiach stający w obronie zmian dokonanych przez komunistów. I to właśnie te osoby narzucały pewien tok myślenia wielu młodym serbskim opozycjonistom.

---

¹ Zob. H. Stys, *Dysydenci i opozycja w socjalistycznej Jugosławii 1945–1990. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura*, pod red. K. Taczynskiej, Sz. Sochackiego i M. Zečevicia, Toruń 2011, s. 65–84.

² Podstawowe informacje zob. *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 1, Warszawa 2007, s. 303–330.

³ Mihajlo Marković (ur. 1923), profesor filozofii; Ljubomir Tadić (ur. 1925), profesor socjologii; Zagorka Pešić-Golubović (ur. 1930), profesor antropologii; Miladin Životić (1930–1997), profesor filozofii; Svetozar Stojanović (ur. 1931), profesor filozofii; Dragoljub Mićunović (ur. 1930), docent socjologii; Trivo Indić (ur. 1938) i Nebojša Popov (ur. 1939), asystenci.

Milovan Đilas

Analizę należałoby oczywiście zacząć od M. Đilasa, który w opozycji do władzy partii komunistycznej stanął już w 1954 r., co przypłacił ponad ośmioma latami więzienia w latach 1956–1966. Đilas przede wszystkim walczył o prawo do swobody wypowiedzi i publikowania swoich książek w kraju, na co władza mu nie pozwalała. Stał na stanowisku, że przyrodzonym prawem człowieka jest prawo do uczestnictwa w życiu publicznym, a więc i politycznym, i stąd jego zdeterminowanie do pisania i publikowania, niezależnie od grożących kar⁴.

W jego publicystyce końca lat 60., w latach 70. i 80. znajdujemy wiele ważnych myśli dotyczących państwa federacyjnego, jakim była Jugosławia. Đilas nie prowadził totalnej, jednostronnej krytyki systemu politycznego Jugosławii, choć kilkakrotnie dawał upust zdęgowaniu sytuacją wewnętrzną. W swoich koncepcjach i analizach starał się wskazywać zagrożenia, jakie czyhały na jego kraj i stanowiły źródło problemów. W latach 60. martwił się o przyszłość Jugosławii, 20 lat później komentował jej głęboką ekonomiczną zapaść i nawarstwiające się problemy wewnętrzne.

Đilas uważał, że reformy rozpoczęte od 1948 r. i powstrzymane w 1953 r., oraz próby nowych reform lat 60. były połowiczne, zbyt powolne i zbyt ostrożne. Nie oznacza to, że decentralizacja ekonomii i administracji, określona wolność w kulturze, porzucenie kolektywizacji, nie spełniły swoich założeń – były krokiem w dobrym kierunku⁵. Nigdy nie były jednak realnym zagrożeniem dla Związku Radzieckiego, który mimo zmieniających się przy władzy ekip ciągle miał zakusy na niezależność Jugosławii i chętnie by ją ponownie widział jako swojego satelitę.

Đilas zauważał, że oparcie się Jugosławii na ruchu państw niezaangażowanych jest mylące: państwa te nie dysponują wystarczającą siłą, nie są zwartym blokiem, wiele z nich współpracuje z ZSRR i jest to dla nich ważniejsze niż poddawanie krytyce jego imperialistycznych zapędów. Jugosławia może, w kryzysowej sytuacji, być destabilizowana przez ZSRR: „Sowieckie agendy chętnie będą chciały rozgrzać konflikt serbsko-chorwacki w odpowiedniej chwili, kiedy nowe, trudne do rozwiązania problemy pojawią się między nimi”⁶. Sąsiednie państwa komunistyczne (Bułgaria, Albania, Węgry), a nawet Grecja zawsze będą zainte-

---

⁴ Szerszy rys biograficzny zob. np. H. Stys, *Milovana Đilasa walka ze stalinizmem*, [w:] *Balkany w XX i XXI wieku. Historia – polityka – kultura. Materiały z konferencji „Poznać Balkany”. Toruń, 29 maja 2009 roku*, pod red. H. Stysa i Sz. Sochackiego, Toruń 2009, s. 9–22; tenże, *Inna twarz totalitaryzmu, III Plenum KC ZKJ i odsunięcie Milovana Đilasa od władzy*, „Dzieje Najnowsze” 2009, nr 2, s. 67–93.

⁵ M. Đilas, *Yugoslavia determined to defy new soviet pressure*, „The Times”, 11 X 1968, no. 57378, s. 11.

⁶ *Tamże*.

Aleksandra Zdeb

Ustrojowe przesłanki rozpadu Jugosławii. Wzorzec dla Bośni i Hercegowiny?

Pisząc o Bośni i Hercegowinie (BiH) nie sposób uciec od problematyki jugosłowiańskiej – to dziedzictwo wciąż świeże, które podąża za nią w postaci sloganu „Jugosławia w miniaturze”, choć zdarza się, że badacze odwracają tę kolejność, traktując Jugosławię jako „próbę stworzenia wielkiej, wielokulturowej Bośni”¹. Nie ulega wątpliwości, że między tymi dwoma tworam odnaleźć można pewne związki – również ustrojowe². Sumantra Bose pisze wręcz wprost, że ramy instytucjonalne Bośni, a także Federacji BiH zostały wyraźnie zapożyczone z konfederacyjnego, konsocjacyjnego modelu ostatniego dwudziestolecia Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (SFRJ)³. Z drugiej strony nie sposób zaprzeczyć, że jedną z przesłanek rozpadu Jugosławii była kwestia niewydolnych rozwiązań ustrojowych. Rodzi to pokusę porównania ustroju SFRJ i BiH, a na jego gruncie próby odpowiedzi na pytanie, czy rozwiązania ustrojowe, a także ich niewątpliwa niewydolność, mają w obydwu wypadkach ten sam charakter? Jeżeli tak, to czy jeżeli już raz zawiodły, mogą stać się podstawą ewentualnego rozpadu Bośni?

Tak postawione pytanie wymaga jednak pewnych wyjaśnień. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że choć tkanka polityczna wypełniająca owe analizowane struktury ustrojowe zostanie odsunięta na dalszy plan, nie oznacza to

---

¹ Raymond Rehnicker pisze, że Bośnia nigdy nie była Jugosławią w miniaturze, a jest jedynie ostatnim fragmentem średniowiecznej Europy. R. Rehnicker, *Definitywne zakończenie średniowiecza*, „Krasnogruda” 1997, nr 6, s. 71.

² System kwotowy istniał na terytorium Bośni przed powstaniem SFRJ – po aneksji dokonanej przez Austro-Węgry w 1908 r., Bośnia i Hercegowina otrzymała status prowincji i własny sejm. W konstytucji okrojowanej przez cesarza 17 lutego 1910 r. przewidziano przede wszystkim zwołanie Zgromadzenia Bośniackiego (*Bosanski sabor*), do którego mandaty rozdzielane były według klucza etnicznego, przewidziano również system rotacji na najwyższych stanowiskach. M. Kasapović, *Bosnia and Herzegovina: Consociational or Liberal Democracy?*, „Politička misao” 2005, br. 5, s. 5; F. Bieber, *Bosna i Hercegovina poslije rata. Politički sistem u podjeljenom društvu*, Sarajevo 2008, s. 16.

³ S. Bose, *Bosnia after Dayton. Nationalist Partition and International Intervention*, New York 2002, s. 68.

braku świadomości jej istnienia czy też ważności. Chcąc jednak rozważyć jedynie tę wybraną przyczynę rozpadu SFRJ, konsekwentnie należy pozostać przy tematyce rozwiązań ustrojowych, które zostaną sprowadzone do czterech elementów: podziału władzy, udziału podmiotów we władzy związkowej, parytetu narodowo-terytorialnego oraz struktury terytorialnej państwa. Taki wybór wynika z przyjęcia, że decydującym elementem rozwoju obydwu państw, szczególnie z punktu widzenia części składowych, był i jest federalizm oraz konsocjacionizm, a wskazane elementy są po pierwsze – ich ważniejszymi składowymi⁴, a po drugie – to przede wszystkim one uległy wypaczeniu – dokładniejsza analiza przerastałaby ramy niniejszego artykułu.

Ponadto rozważyć należy zasadność porównania tych dwóch państw i ich ustrojów – można powiedzieć, że SFRJ, funkcjonując w warunkach dyktatury jednej partii, nijak nie przystaje do realiów współczesnej Bośni. Nie jest to jednak tak oczywiste. Bośnia pozostaje państwem w trakcie transformacji, jej demokracja wciąż się kształtuje, a społeczeństwo uczy się życia w nowym systemie – w raporcie Freedom House z 2011 r. została uznana za państwo częściowo wolne, uzyskując wynik 3,5⁵. Z kolei socjalistyczna Jugosławia była państwem, które opierało się na decentralizacji i choć nie istniała tu pluralistyczna scena polityczna w klasycznym rozumieniu tego słowa, zachowano elementy przetargu interesów i pluralizmu politycznego na poziomie Związku Komunistów Jugosławii. Tym samym niniejszej pracy nie należy traktować jako karkołomnej próby porównania z założenia nieporównywalnych państw: komunistycznego i demokratycznego.

Samo wykazanie zbieżności rozwiązań ustrojowych BiH i SFRJ uzasadnia pytanie: jeżeli dane rozwiązania nie sprawdziły się w Jugosławii, to dlaczego miałyby powieść się w Bośni? Pierwszą odpowiedzią, jaka przychodzi na myśl, jest odmienność okoliczności (demokratyzacja, obecność wspólnoty międzynarodowej), a także sceny politycznej – jednak to generuje dwie kolejne wątpliwości. Po pierwsze, na ile bośniacka scena polityczna różni się od jugosłowiańskiej, skoro przy jej częściowym demokratyzmie i pluralizmie nadal podstawą prze-

⁴ Ustrój federalny cechuje się pewnymi charakterystycznymi elementami. Przyjmując jedną z typologii, za Tomaszem Wiciecchem wskazać można: podział władzy między federację a części składowe, udział członków w sprawowaniu władzy w federacji, autonomię ustrojową członków federacji, procedurę rozstrzygania sporów kompetencyjnych między federacją a częściami składowymi oraz występowanie konstytucji federalnej w znaczeniu formalnym, której zmiana wymaga zaangażowania części składowych. T. Wicciech, *Ustroje federalne Stanów Zjednoczonych, Kanady i Australii*, Kraków 2009, s. 28. Z kolei konsocjacionizm za Arendem Lijphartem sprowadzić można do wielkich koalicji, zasady proporcjonalności, autonomii oraz prawa weta. A Lijphart, *Consociational Democracy*, „World Politics” 1968, no. 2, s. 207–211.

⁵ W skali siedmiopunktowej, gdzie 1 oznacza w pełni wolny, a 7 niewolny. <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2011/bosnia-and-herzegovina> (dostęp 1 III 2012).

targu, asocjacji i kapitału politycznego pozostają kwestie etniczno-narodowe? Po drugie, skoro minęło już kilkanaście lat od uchwalenia porozumienia z Dayton, a państwo wciąż znajduje się w instytucjonalnym pacie, to, jak się wydaje, błędu należy szukać w rozwiązaniach konstytucyjnych, momentami do złudzenia przypominających te z okresu SFRJ, co prowadzi z powrotem do kwestii ich porównania.

* * *

Na rozpad Jugosławii na początku lat 90. wpływ miało wiele czynników o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym, a wśród nich i dziś trudno znaleźć ten jeden kluczowy⁶. Bardzo często wskazuje się tu na niewydolność systemu politycznego SFRJ, jednak w tym niezwykle szerokim pojęciu, obejmującym całą gamę instytucji i zjawisk o charakterze politycznym, mieści się również niewydolność ustrojowa, którą sprowadzić można do konkretnych rozwiązań konstytucyjnych, blokujących decyzyjność organów państwowych.

System polityczny końca lat 60. – będący przedmiotem niniejszego artykułu – był zwieńczeniem wielu zmian ustrojowych, jakim poddawana była Jugosławia od samego początku – powojenna Jugosławia była wręcz znana z socjalistycznych i konstytucyjnych eksperymentów, a także z częstotliwości, w jakiej zmieniała się jej ustawa zasadnicza i nazwa⁷. Bogdan Denitch twierdzi, że została stworzona przede wszystkim w opozycji do Jugosławii przedwojennej – w ten sposób wykreowano system, w którym obywatel posiadał wszystkie

---

⁶ Literatura nt. rozpadu Jugosławii jest bardzo bogata. Wśród polskich opracowań wskazać można: R. Bilski, *Kocioł bałkański*, Warszawa 2000; tenże, *Wielki Post w Osiemnastym Batalionie. Bałkany na przełomie dwóch tysiącleci*, Sejny 2001; S. Wojciechowski, *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań 2002; I. Rycerska, *Rozpad Jugosławii. Przyczyny i przebieg*, Kielce 2003; T. Olszański, *Mój brat cię zabije! O wojnie w Jugosławii*, Warszawa 1995; *Węzeł bałkański*, pod red. J. Piekło, S. Wilkanowicza, Kraków 1999; M. Tanty, *Bałkany XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003; M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000; tenże, *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, Warszawa 2005; W. Walkiewicz, *Jugosławia. Byt wspólny i rozpad*, Warszawa 2000; a zagranicznych: V. Meier, *Yugoslavia. A History of its Demise*, London–New York 2005; M. Glenny, *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War*, London 1992; S.P. Ramet, *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder 2002.

⁷ V. Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974*, [w:] *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. N. Popov, t. 2, Beograd 2002, s. 11. Kolejne konstytucje wprowadzały nowe nazwy mające odzwierciedlać stan rozwoju socjalizmu i komunizmu. Od 1946 r. była to Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii, a od 1963 r. Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii.

Andrzej Krzak

Słowenia – początek końca Jugosławii. Wojna dziesięciodniowa

Charakterystyka geograficzna

Słowenia to w większości kraj górski i wyżynny (ok. 90% całkowitej powierzchni leży na wysokości ponad 300 m n.p.m.). Najwyższym szczytem tego państwa jest położony w Alpach Julijskich Triglav (2864 m n.p.m.). Ponadto prawie połowę kraju zajmują lasy. Słowenia zwykle jest dzielona na 13 krain, lecz pod względem geograficznym wyróżniamy sześć podstawowych regionów: Alpy (w tym Alpy Julijskie, Alpy Kamnicko-Savinjskie); góry Karawanki (z masywem Pohorje) wraz z obszarem subalpejskim (wyżynny obszar w okolicach miast: Idrija, Cerkno, Škofja Loka); Słowenia Centralna, Dynarski Kras, Primorje i zachodni pas Niziny Panońskiej.

Alpy Julijskie są pasmem górskim ciągnącym się równoleżnikowo na przeszczeni 100 km od północno-wschodnich Włoch po Słowenię. Ograniczone są od północy doliną Sawy, od zachodu zaś dolinami Tagliamento i Felli po linię Jubljanicy i Idrijcy¹. Na lewym brzegu Sočy w kierunku do rzeki Sawy leżą masywy Porezenu i Blegoša². Obok najwyższego szczytu, czyli Triglava, znajdują się grzbiety: Jaloviec, Krn i inne. Na północy od Alp leżą Karawanki, które rozciągają się wzdłuż granicy austriacko-słoweńskiej, między rzekami Sawą i Drawą³. Długość pasma wynosi ponad 150 km. Na wschodzie przechodzi ono w Alpy Kamnickie⁴ i Pohorje⁵.

---

¹ I.A. Božič, M.A. Knežević, *Osnovi Vojne Geografije. Federatina Narodna Republika Jugoslavija*, Beograd 1954, s. 87.

² T. Lenczowski, Z. Parucki, A. Żebrowski, *Austria, Finlandia, Jugostawia, Szwajcaria. Vademecum*, Warszawa 1973, s. 310.

³ J. Makowski, *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 2008, s. 58.

⁴ Alpy Damnickie, zwane też Alpami Savinjskimi, są najbardziej wysuniętym pasmem górskim we wschodniej części Słowenii. Stanowią południowy występ pasma Karawanki, *Wielka Geografia Powszechna, Europa IV, Hiszpania, Portugalia, Włochy, Jugostawia, Bułgaria, Grecja, Albania, Turcja Europejska*, red. S. Gorzuchowski, T. Dybczyński, Warszawa 1938, s. 32.

⁵ T. Lenczowski, Z. Parucki, A. Żebrowski, *dz. cyt.*, s. 309.

Karawanki charakteryzują się urwistymi szczytami i polodowcowymi dolinami z krasowymi płaskowyżami⁶. Jest tam szereg przełęczy, np.: Seebereg czy Ljubelj. Najwyższym szczytem jest Hochstuhl – 2238 m n.p.m. Na południowy zachód i południe rozciąga się obszar wyżynny, pokryty licznymi wzgórzami, ciągnący się aż do Słowenii Środkowej.

Kras, położony pomiędzy Alpami Julijskimi a Morzem Adriatyckim, stanowi rozległy, wapienny płaskowyż o średniej wysokości od 300 do 500 m n.p.m. Charakterystycznym zjawiskiem są tu zanikające rzeki, np. Pivka, oraz systemy podziemnych jaskiń. Płaskowyż jest podzielony na trzy części przez doliny rzek Kupy, Idrijcy i Reki. Z kolei południowo-wschodni odcinek, ciągnący się do granicy z Chorwacją, charakteryzuje się licznymi płaskowyżami, wzniesieniami i mniejszymi masywami górskimi.

Basen Lublański – Centralna Słowenia – obejmuje tzw. basen Lublański (Lubjlański) i okoliczne pasma wzgórz. Od północy ograniczony jest Alpami, natomiast na południu krasem Gór Dynarskich. Powstał u zbiegu rzek alpejskich, które utworzyły doliny i kotliny prawie we wszystkich kierunkach, z wyjątkiem północy, gdzie znajdują się pasma górskie. Tutaj przecinają się główne szlaki komunikacyjne z Europy Zachodniej na Balkany i dalej do Azji Mniejszej.

Prekomurje – zachodni pas Niziny Panońskiej, gdzie występują góry zrębowe, dochodzące do wysokości 1060 m n.p.m. Ma charakter płaskowyżów⁷. Na zachód od Prekomurja rozciąga się Pogórze Alp, które sięga na wschodzie po Lublańską Kotlinę. Na wschodzie Prekomurje ogranicza rzeka Mura, która między wioskami Štrigova i Domašinec jest rzeką graniczną pomiędzy Słowenią a Chorwacją. Prekomurje ma dogodne połączenie z zachodnimi Węgrami⁸.

Primorje (Primorska) – południowo-zachodni obszar kraju zajmuje wąska nizina, rozciągająca się wzdłuż wybrzeża Morza Adriatyckiego, nad Zatoką Trieścieńską.

Słowenię przecinają dwie rzeki Sawa i Drawa, obie płynące w kierunku południowo-zachodnim i wpadające do Dunaju. Sawa z Krką i Drawa z Murą, poprzez Dunaj, należą do zlewiska Morza Czarnego. Spośród innych większych rzek należy wymienić, wpadającą do Adriatyku, Sočę⁹ – na zachodzie, Murę – na północnym wschodzie, Krkę – na południowym wschodzie oraz Kupę, stanowiącą na odcinku południowo-wschodnim granicę z Chorwacją. Spośród jezior Słowenii do najbardziej znanych zaliczamy jeziora polodowcowe, to Cerknica, Bohinjskie, Bied i Triglavskie, jednak największym zbiornikiem wód stałych jest sztuczne Jezioro Šmartinsko, położone w pobliżu miasta Celje.

⁶ *Wielka Geografia Powszechna...*, s. 32.

⁷ *Tamże*, s. 31.

⁸ I.A. Božič, M.A. Knežević, *dz. cyt.*, s. 92.

⁹ Soča wraz ze swoimi dopływami należy do zlewiska Morza Adriatyckiego.

W zachodniej części Słowenii występuje klimat śródziemnomorski, a pozostały obszar kraju jest pod wpływem klimatu kontynentalnego ciepłego. Na północnym zachodzie dominuje klimat alpejski w związku z oddziaływaniem silnych wpływów znanego z Atlantyku i obfitymi opadami. Wybrzeże, aż do doliny Sočy, charakteryzuje się natomiast klimatem śródziemnomorskim, z ciepłą, słoneczną pogodą i łagodnymi zimami. W części wschodniej kraju występuje klimat kontynentalny, z gorącymi latami i mroźnymi zimami. Średnie temperatury stycznia kształtują się w granicach od 3°C na wybrzeżu do -2°C na wschodzie kraju i -8°C w Alpach. W lipcu wynoszą odpowiednio: 24, 20 i 10°C. Opady są zróżnicowane pod względem ilości i rozkładu w ciągu roku¹⁰.

Republikę Słowenii według danych szacunkowych zamieszkiwało ok. 2 mln mieszkańców, spośród których Słowenci stanowią 83,1%¹¹. Mniejszości narodowe tworzą Serbowie, Chorwaci, Bośniacy, Węgrzy, Macedończycy, Czarnogórcy, Albańczycy i Włosi. Ludność jest nierównomiernie rozmieszczona, największe jej skupisko występuje w stolicy (wraz z okolicą) oraz w pasie wybrzeża. Stolicą Słowenii jest Lublana (Ljubljana).

Jugosłowiańska Armia Narodowa i jej plany

Jugosłowiańska Armia Ludowa (JNA) składała się z trzech zasadniczych rodzajów wojsk: Wojsk Lądowych, Sił Powietrznych i Obrony Przeciwlotniczej oraz Marynarki Wojennej. W latach 1945–1968 co najmniej kilka razy dokonywano w niej zmian organizacyjnych i strukturalnych¹², by ostatecznie w 1968 r. wprowadzić sześć armii w miejsce okręgów armijnych oraz jeden Obszar Wojskowy, później przemianowany na Titogradzki Korpus. Ten system organizacji sił zbrojnych Jugosławii, składający się z dwóch komponentów, czyli JNA (armii) oraz Obrony Terytorialnej (TO)¹³, przetrwał ponad 20 lat i w literaturze przedmiotu jest określany jako republikański system wojskowy. Siły Powietrzne i Obrony Przeciwlotniczej (RV i PVO) do 1959 r. były odrębnym rodzajem wojsk.

---

¹⁰ Najmniejsza ilość opadów występuje na wybrzeżu (ok. 800 mm rocznie), na wschodzie do 1000 mm, a w górach opady wynoszą ponad 3000 mm.

¹¹ J.J. Wiatr, *Słowenia – przykład udanej transformacji*, „Zeszyty Naukowe” Instytutu Badań Społecznych i Międzynarodowych Fundacji im. Kazimierza Kelles-Krauza 1998, z. 2, s. 13.

¹² *Novi pocetak, stari saveznik (1961–1980)*, <http://www.oklop.net23.net/jna/1961-1987.htm>; *Sa osloncem na zapadnu vojnu pomoc (1951–1957)*, <http://www.oklop.net23.net/jna/1950-1957.htm> (dostęp 16 XI 2011).

¹³ D. Marijan, *Jugoslavenska Narodna Armija – važnija obilježja*, „Polemos” 2006, vol. 17, br. 9, s. 25.